

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВНУТРІШНЬОЇ СТОРОНИ ПОВТОРНОСТІ, СУКУПНОСТІ ТА РЕЦИДИВУ ЗЛОЧИНІВ

Криміналістична характеристика суб'єктивних ознак повторності та рецидиву являє собою систематизований, складений за певною схемою, перелік кримінально важливої психологічної інформації стосовно особи злочинця.

Ключові слова: криміналістична характеристика, психологічний портрет, агресивний стан, корислива мотивація, емоційна залежність, повторність, сукупність, рецидив.

Постановка проблеми. Протиправна поведінка людини - це явище настільки складне і багатогранне, що важко окремо перевірити й оцінити якусь одну теорію, що її пояснює.

Слушно зауважують В. Бачинін і М. Панов, що «людське «Я» багатовимірне і виступає таким у всіх його проявах, включаючи й ті, які мають соціальний, кримінальний характер. Особа злочинця, власне людина, в мотивах, орієнтаціях і поведінці якої переважають деструктивно-кримінальні компоненти, як правило, не стає одновимірною через те, що її активізм спрямований в інший бік, аніж того потребують морально-правові імперативи. Кримінальне «Я» має не менш складну структуру, ніж індивідуальне «Я» людини з позитивними соціальними орієнтаціями» [1]. Безумовно, як масове явище, злочинність надзвичайно актуальна соціальна проблема, що викликає занепокоєння суспільства, а систематична протиправна поведінка людини вимагає до себе все більшої уваги.

Ступінь наукової розробки. Не одне покоління вчених-кримінологів досліджувало поведінку особистості саме кримінологічного спрямування. Серед них такі відомі вітчизняні вчені, як А. П. Закалюк [6], А. Ф. Зелінський [4], М. В. Костецький [7] та інші.

Ґрунтовні праці, які базувалися на тодішньому уявленні про особу злочинця, видали також російські вчені. Зокрема, професор В. К. Звірбуль писав, що людина, її поведінка - це найскладніший об'єкт дослідження, вивченням якого займаються багато природничих і суспільних наук [2].

Мета статті полягає в тім, щоб визначити криміналістичний аспект дослідження даної проблеми, а не намагатися рецептувати дані інших наук, що вивчають людину і властивості її особистості. Таким аспектом на сучасному етапі розвитку криміналістики могло б бути дослідження соціально-психологічних ознак суб'єктивних елементів криміналістичної характеристики повторності та рецидиву злочинів, прояву причин рецидивної злочинності та конкретної злочинної

поведінки осіб, що вчиняють злочини повторно. Зазначена проблема має не тільки кримінологічне а і криміналістичне значення. Вагомість і комплексність проблеми припускають системний підхід до її вивчення, зумовлюють необхідність взаємодії криміналістики з іншими, у тому числі й природничими, науками. За подібної постановки питання, особа повинна вивчатися не ізольовано, а в системі суспільних відносин. Особа же злочинця - у поєднанні з дослідженням загальних проблем злочинності та її причин, а мотиви індивідуальної поведінки - у діалектичному зв'язку з потребами, ціннісними соціальними орієнтирами тощо.

Найбільш важливі поєднуючі та індивідуалізуючі ознаки суб'єктивних елементів криміналістичної характеристики особи можна з'ясувати за допомоги методу типологізації. Застосування типологізації дозволяє порівняти різні типології чи розробити узагальнену або індивідуальну типологію. Проблема типології особи злочинця в сучасній юридичній психології переважно не розглядається чи ототожнюється з класифікацією, що призводить до певної плутанини.

Типологізація, як і класифікація, являє собою упорядкування вихідного наукового матеріалу за певними ознаками. Власне упорядкування здійснюється способом розчленування сукупності явищ, характеристик тощо і подальшого їх поєднання у групи чи підгрупи. У формально-математичному плані такі групи повинні доповнювати одна одну і водночас взаємно не перетинатися. Але у психології реальна складність досліджуваних явищ, їх поліпосередкування, неоднозначність проявів не завжди дозволяють досягти чистоти груп. Це, зокрема, призводить до змішаних або проміжних типів, у нашому випадку - типів особи злочинця.

У кримінальній психології стосовно особистості класифікація виступає простішим способом упорядкування. Навіть тоді, коли за основу класифікації одночасно беруться дві-три ознаки, вони не є суттєвими, істотними, а особистість

розглядається не як носій комплексу криміналістичних характеристик, а як представник певного контингенту.

Криміналістична характеристика є іншим рівнем пізнання й узагальнення, за якого особа злочинця якісно відрізняються одна від одної за істотними ознаками. У побудові типології осіб, які неодноразово вчиняють злочини, можливі два основні напрямки. Перший — замкнута типологія, яка спирається на певний набір наперед визначених ознак і остаточною кількістю вирізнених типів. Другий — відкрита, або прогресивна типологія, в якій відсутній остаточно набір наперед визначених ознак, що вичерпно характеризують окремі типи та, що найважливіше, окремих осіб.

Проблемою дослідження криміналістичної характеристики окремих ознак внутрішньої сторони особи злочинця займався не одне покоління криміналістів. Серед них особливо варто відзначити таких відомих сучасних учених як В.Т.Нор [7], В.П.Бахін [8], В.Г.Гончаренко [9], М.Я.Сегай [10], В.О.Коновалова [11], В.Ю.Шепітько [11] та ін.

Виклад основного матеріалу. Існування різних типологій особи злочинця, виходячи із суб'єктивних ознак, - цілком закономірне явище. Опираючись на неоднакові вихідні ознаки, вони сприяють прогнозуванню злочинної поведінки, всебічному розкриттю сутності особи злочинця, розслідуванню вчинюваних злочинів та подальшій профілактиці і запобіганню злочинам. Глибина розкриття забезпечується тим, що вирізнені типи суб'єктів одночасно виступають одиницями подальшого криміналістичного вивчення і пояснення. Враховуючи це, можна запропонувати типологію суб'єктів, що систематично вчиняють злочини, яка базується на відкритій типології, тобто поділом усієї категорії злочинних особистостей на два вихідні, найзагальніші типи з подальшим розподілом на підтипи, та на визначенні базової психологічної риси, яка зумовлює загальну спрямованість особи та відповідні злочинні мотиви.

Відповідно до цих положень можна вирізнити два загальні типи особи злочинця: насильницький, базовою рисою якого є агресивність, і корисливий, загальна риса якого – матеріальний аспект.

У межах насильницького типу можна вирізнити такі підтипи: вбивця, гвалтівник, хуліган, наклепник та ін.

У межах корисливого типу можна виділити такі підтипи: злодій, грабіжник, розбійник, вима-

гач, шахрай, посадовець, підприємницький підтип та ін.

Психологічний портрет являє собою систематизований, складений за певною схемою перелік кримінально важливої психологічної інформації стосовно особи злочинця. Особливостями психологічного портрета є міра узагальнення, зміст і характер інформації (достовірна, ймовірна), які підпорядковуються меті та завданням складання портрету (розшук і затримання, встановлення особи, встановлення ролі у груповому злочині та ін.). Портрет складається фахівцем-психологом із використанням різних інформаційних джерел і залученням осіб, які мають стосунок до особистості злочинця. Базовою рисою злочинної особистості насильницького типу є агресивність.

Агресивність (від лат. *aggressio* – напад) – стійка загальна риса, яка полягає у готовності, намаганні досягти соціального визнання, домінування через застосування деструктивного (руйнівного, знищувального) фізичного чи психологічного впливу. Такий вплив спрямований, передусім, на іншу людину, групи людей, суспільство і його організації та проявляється у завданні їм шкоди (фізичної, майнової або матеріальної, психологічної).

Іншими об'єктами агресивного впливу можуть виступати матеріальні та культурні цінності, жива і нежива природа. У таких випадках агресивність проявляється у знищенні, пошкодженні майна, будівель, транспортних засобів, вандалізмі, терористичних актах, жорстокому поводженні з тваринами.

Агресивний вплив, нарешті, може спрямовуватися на саму особистість. Агресія вчиняється у поєднанні з відхиленням або хворобливим станом психіки (епілепсія, депресивний психоз, манія переслідування тощо) або цілком свідомо (релігійно-культурні обряди) та як умова пасивного впливу на інші об'єкти (диверсія, тероризм, вбивство заручників).

Агресивність особи належить до тих проблем, які тривалий час досліджуються психологами різних наукових напрямків і шкіл. Із розмаїття психологічних пояснень витоків і природи агресивності можна вирізнити три основні підходи, які цікавлять криміналістів.

Перший підхід – глибинно-психологічний, пов'язаний із психоаналізом і психологією. Єднальною основою цього підходу є тлумачення агресивності як риси, закладеної в людську істоту на рівні інстинкту, природної потреби.

Прихильники глибинно-психологічного підходу вважають, що агресивність сформована і

закріплена у людини еволюційно, вона забезпечує виживання, а отже, збереження життя і людини, як виду, взагалі. Внутрішньовидова агресивність (тобто спрямована на іншу людину), «відбраковує» осіб, нездатних до конкуренції.

Агресивність є обов'язковою характеристикою, яка з'являється у людини в разі порушення гармонії зі світом, і тому в більшості випадків породжує повторність поведінки, в тому числі злочинної. Агресивність може бути доброякісною і злякливою. Доброякісна агресивність — корисна, вона є захисною реакцією на загрозу напад і забезпечує підтримання життя. Злякливою агресивність спрямована на руйнування, знищення, вона робить людину глобально опозиційною, конфліктною, нездатною до свідомої кооперації.

Другий підхід - фрустраційно-катарсичний (фрустрація - марне сподівання, неуспіх; катарсис - очищення) пояснює агресивність як типовий, характерний для особистості, спосіб розрядки психічного стану, напруження.

Напруження показує загальним збудженням, відчуттям дискомфорту, бентежністю, страхом. Тривале напруження призводить до функціональних змін у організмі (безсоння, виснаження, втома), дратівливості, депресії, емоційних зривів. Напруження виникає у випадках небезпеки, загрози життю чи здоров'ю, труднощів і перешкод (об'єктивних чи уявних) на шляху до мети, задоволення важливої потреби.

Фрустраційно-катарсична агресивність спрямовується на джерело фрустрації (реального винуватця), випадковий об'єкт (предмет або людину, що потрапила «під гарячу руку»), засіб досягнення мети чи задоволення потреби (знущання, вбивство заручників, знищення будівель, транспортних засобів і т. ін.).

Прихильники наведеного підходу пропонують спрямовувати агресивність на різноманітні заміщувальні об'єкти чи катарсичну діяльність. Це, зокрема, гумові ляльки і тренажери, комп'ютерні ігри та гральні автомати, активна поведінка на спортивних змаганнях, особиста участь у спортивних іграх агресивного характеру (боротьба, бокс, східні единоборства та ін.).

Третій підхід до пояснення агресивності спирається на ідею відчуження. Психологічне, а надалі фактичне відторгнення особистості, референтними для неї особами і групами, може призвести до формування самотності, замкненості, а також конфліктності й ворожнечі як переважного типу ставлення до оточення. До слухного часу ворожнеча перебуває немовби в «зануреному» стані і проявляється тільки у сприятли-

вій ситуації. Але потім вона спричиняє до свідомого пошуку і навіть створення умов і ситуацій власного прояву, перетворюючи особистість на власного заручника.

Зазначимо, що кожен із викладених підходів не може претендувати на універсальну пояснювальну модель і має обмежену ефективність у поясненні та прогнозі агресивності. Маємо також визнати, що за певних умов і ситуацій агресивність як реакція на них може розглядатись у позитивному плані. Це стосується, зокрема, виправданого ризику, захисту від нападу в межах необхідної оборони, дій у стані крайньої необхідності. У ширшому, соціальному контексті агресивність може мати позитивне значення, коли виступає необхідним елементом творчої діяльності.

Кількісно-якісним критерієм негативної, протиправної агресивності є істотність шкоди, заподіяної у матеріальній, фізичній, психічній формах. Залежно від об'єкта і форми шкоди її істотність устанавлюється за додатковими ознаками (тяжкість тілесних ушкоджень, вартість знищеного майна, зіпсована ділова репутація, тощо).

Криміналістично важливе вихідне розрізнення мотиваційної та інструментальної агресивності. У першому випадку застосування сили і завдання шкоди є метою злочину, а у другому — умовою чи засобом досягнення злочинної мети (розбій, незаконне позбавлення волі чи викрадення з корисливих мотивів і т. д.).

Агресивність має різноманітні зовнішні прояви, які називають агресією чи насиллям. В основу класифікації покладемо такі ознаки агресії: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – прихована. За цими ознаками вирізняють вісім різновидів агресивних проявів, а саме: 1) фізичний, активний, прямий (завдання тілесних ушкоджень, тортури, вбивства); 2) фізичний, активний, прихований (вандалізм); 3) фізичний, пасивний, прямий (завдання шкоди здоров'ю чи загроза життю бездіяльністю); 4) фізичний, пасивний, прихований (ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпеці); 5) вербальний, активний, прямий (погроза, образа); 6) вербальний, активний, прихований (наклеп); 7) вербальний, пасивний, прямий (бойкот); 8) вербальний, пасивний, прихований (свідома відмова від виконання обіцянки).

Основним супутнім суб'єктивним чинником повторного вчинення злочину особою насильницького типу є фізіологічний, що характеризується підвищеним рівнем тестостерону та психічний, що виникає в результаті сп'яніння, в наслідок вживання алкоголю, наркотиків чи інших

одурманюючих засобів. Останній не тільки усуває внутрішні бар'єри, а й інтенсифікує насильство, призводить до тяжких наслідків. Абсолютна більшість повторних хуліганських проявів, вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, звалтувань вчиняється особами з підвищеним рівнем тестостерону, і як правило, в стані сп'яніння.

Особа насильницького типу неодноразово вчиняє злочини і переважно у криміногенній ситуації конфліктного характеру. Така ситуація складається мимовільно, непередбачливо (сварка, спільне вживання алкоголю) або є наслідком неприязних міжособистісних стосунків. З урахуванням психічних особливостей насильницької особистості (збудливий тип нервової системи, емоційна неврівноваженість, понижений самоконтроль) суттєвим криміногенним чинником виступає провокуюча поведінка жертви. Така поведінка може бути активною (погрози, сварки, статеві зради), пасивною (безпомічний стан зокрема, внаслідок сп'яніння, фізичні та психічні вади) і проявлятися під час роботи, в побуті та на дозвіллі.

У статевих злочинах найбільш показова провокуюча поведінка у першу чергу неповнолітніх і молоді жіночої статі та серед проституток нижчої кваліфікації (автотранспортних, вокзальних, вуличних).

Базовою ознакою суб'єктивних елементів криміналістичної характеристики особи корисливого типу виступає корисливий мотив і мета.

Корисливість – це стійка загальна риса, яка полягає в постійній готовності та постійному намаганні досягти матеріального та соціального визнання, домінування у спосіб неодноразового незаконного надбання власності і т.п.

Таке надбання може безпосередньо та систематично спрямовуватися на чуже майно (речі, предмети, гроші й коштовності, технічні та транспортні засоби і т. д.), незаконні переваги в отриманні майна, невиконання майнових зобов'язань.

Корисливість являє собою одну з найбільш стійких, важко перевиховуваних властивостей особи, які визначають загальну корисливу спрямованість особи і мотивують повторність.

В основі корисливого мотиву знаходиться егоїстична, здирницька, споживацька потреба у володінні матеріальними цінностями, яка, поряд з найпростішою потребою виживання, нерідко набуває збоченої, гіпертрофованої форми.

Корисливість, як ознака суб'єктивного елементу криміналістичної характеристики особи, зумовлює вчинення корисливих злочинів із широким спектром відповідних мотивів, більшість із яких, майже автоматично, продукують повторність.

У зв'язку з цим можна запропонувати наступну класифікацію корисливих мотивів. В її основу покладено чотири рівні потреб: фізіологічні, елементарної безпеки самозбереження, самоствердження і соціального статусу та самовираження та два рівні психічних утворень; об'єктивно – зовнішній та внутрішньо-психологічний.

На об'єктивно-зовнішньому рівні відповідно до визначених потреб формуються такі групи корисливих мотивів повторності: збереження життя та здоров'я, в тому числі в екстремальних умовах; з причин хвороби, бідності, розорення і втрати існуючих джерел прибутку (безробіття, знецінення грошових вкладів та ін.); орієнтація на «життя, не гірше ніж у інших», престижний статус у соціальній групі, вплив співучасників, наркотики, алкоголь, секс, страх самотності; намагання до лідерства, популярності, самовиразу, актуалізовані ситуацією амбіції.

На внутрішньо-психологічному установочному рівні відповідно до визначених потреб формуються такі групи корисливих мотивів повторності: боротьба за виживання в умовах бідності (нижче реального, а не встановленого владою, завідомо нереального, прожиткового мінімуму); досягнення поточної, а на перспективу – матеріальної незалежності, економічної безпеки; корпоративна солідарність, любов, піклування про рідних та близьких; розваги, дружба, алкоголізм, наркоманія, сексуальна заклопотаність, бажання влади, успіху, стійкі кар'єристичні потяги, естетичні спонукання.

З указаних позицій, корисливі мотиви, що породжують повторність і рецидив злочинів, доцільно поділити на дві, психологічно відмітні, групи.

Перша група поєднує мотиви, пов'язані з матеріальною нестачею, бідністю; відсутніми чи недостатніми правомірними способами задоволення потреб; пасивним соціальним паразитизмом.

Друга група поєднує мотиви, пов'язані з завищеним рівнем матеріальних потреб; бажанням самоствердження та визнання оточенням; активним соціальним паразитизмом на основі підвищеного рівня тестостерону.

Криміналістична характеристика особи злочинця, що неодноразово вчиняє злочини корисливого виду, свідчить, що така особистість містить більш широкий спектр характерних ознак порівняно зі злочинною особистістю тільки насильницького типу.

Підсумовуючи розгляд проблеми криміналістичної характеристики ознак особи як суб'єкта повторності та рецидиву злочинів, можна зазначити, що такий підхід до особи та подальший

розподіл суб'єктів на категорії, типи, підтипи дозволяє більш глибоко та різнобічно охарактеризувати злочин і спрогнозувати можливу майбутню чи можливу минулу злочинну діяльність. А це сприяє кваліфікованому вирішенню низки власне кримінально-правових, криміналістичних і кримінологічних питань.

Психологічна напруженість, жорстокість, приниження, сексуальне виховання підвищують фактор ризику. Крім того, повторність насильницьких злочинів пов'язана і з макросоціальними процесами у суспільстві. На жаль, останніми роками ці процеси в нашій країні не можна назвати обнадійливими.

Це загальновідомі факти, а новизна криміналістичного дослідження полягає в суто суб'єктивному обґрунтуванні. Ідеться саме про зміни нервової діяльності, які можуть бути передумовою виникнення і розвитку феномена повторності. Перш за все йде мова про специфічний стан головного мозку. Тут мають місце два ієрархічні враження: перше вражає поверхню мозку, яка зв'язана зі свідомою діяльністю людини. Це кора мозку, де в першу чергу вражаються лобні, найбільш новітні утворення, а також скроневі утворення. Мається на увазі, що вражаються лоб і скроні. Ці ділянки кори мозку відповідальні за вищі форми психічної діяльності, в яких формуються стратегія поведінки та усталена поведінка. Зона скроні, як відомо, відповідальна за особистість, світогляд, мораль та етику. Друге враження відбувається на рівні глибоких структур. Саме ці відділи називаються «шлуночки мозку». У потенційних серійних злочинців вони різко збільшені. Це може означати, що кількість речовини мозку навколо них зменшилась.

Крім того, при судово-медичному дослідженні маніяків виявлено, що у третьому шлуночкові мозку локалізуються зони, в тому числі відповідальні за інстинктивні бажання. Тут вражаються ділянки, відповідальні за прогностичні функції та свідому діяльність. Це виникає ще до народження людини, а нам у край необхідно виявляти ці ознаки після народження. Не тільки мозок страждає, але й скелет черепа, так звані пазухи. На цих пазухах лежить лобна доля – решітчаста фаза, решітчаста кістка. Вона різко збільшена. Це, можливо, тому, що речовина мозку менша.

Безумовно, що людина, яка нараховує в собі безліч патологій, не обов'язково може стати злочинцем. Але ці патології можуть повідомити багато про що. Наприклад, серійні вбивці, як правило, володіють феноменальною пам'яттю, в деталях продумують майбутній злочин, а потім

втілюють у реальність свої наміри. З кожним новим злочинном способом вчинення стають усе витонченішими.

Висновки. Суспільство стає більш конфліктним, а це сприяє більшій реалізації негативних якостей людей, схильних до вчинення серійних злочинів. Немає необхідності ще раз обґрунтовувати важливість вивчення ознак суб'єктивних елементів криміналістичної характеристики особи злочинця при розслідуванні конкретних кримінальних справ. Іноді складається враження, що працівники оперативно-розшукових органів, органів дізнання, досудового слідства та судів забувають про те, чого їх навчали в закладах освіти. Ігнорування або небажання враховувати криміналістичну характеристику ознак суб'єктивних елементів при розслідуванні кримінальних справ нерідко призводить до помилок, які негативно впливають не тільки на законність вироку, але і на профілактику та запобігання злочинам, а також на пенітенціарну діяльність і громадську думку щодо діяльності органів кримінальної юстиції.

Список літератури

1. Бачинин В. А., Панов Н. И. Достоевский: философия, социология и психология преступления - Х.: Основа, 2001 - С. 83.
2. Звирбуль В. К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника: Сб. науч. тр. - М., 1979 - С. 3-6.
3. Лейкина И. С. Личность преступника и уголовная ответственность- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968.- 115с.
4. Зелинский А. Ф. Криминальная психология - К.: Юринком-Интер, 1999.180с.
5. Звирбуль В. К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника // Теоретические проблемы учения о личности преступника: Сб. науч. тр.- М., 1979 - С. 3-6.
6. Закалюк А. П. Предмет индивидуальной профилактики преступлений в свете учений о личности преступника.- М.1979 – 91с.
7. Нор В.Т., Костицкий М.В.Судебно – психологическая экспертиза в уголовном процессе.- К., 1985.- 56с.
8. Бахін В.П., Гончаренко В.Г.Як розкриваються злочини.-К.1996.- 198с.
9. Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В.Г.Гончаренка - К.: Юрінком Інтер, 2005. - С.222.

10. Сегай М. Судова експертологія – наука про судову експертну діяльність. Вісник Академії правових наук України – Х.: Право, 2003. - №2.

11. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія. Акад. курс. Підруч.- К., 2004. – 424с.

Стаття надійшла до редколегії 11 березня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.К. Якимчуком.

V.M. Melnjchok

Kriminalisticna characteristics of povtornosti and sub’ektivnih signs of relapse

Summary

Kriminalisticna characteristics of povtornosti and sub’ektivnih signs of relapse is a systematic, compiled by a criminal scheme, list of important information about the person’s psychological criminal.

Keywords: kriminalisticna characteristics, psychological portrait, aggressive condition, korisliva motivation, emotional dependency, povtornost’, a relapse.

В.М. Мельничок

Криминалистическая характеристика внутренней стороны повторности, совокупности и рецидива преступлений

Аннотация

Криминалистическая характеристика субъективных признаков повторности и рецидива является собой систематизированный, сложенный по определенной схеме, список уголовно важной психологической информации относительно личности преступника.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, психологический портрет, агрессивное состояние, корыстная мотивация, эмоциональная зависимость, повторность, рецидив.